

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ В УКРАЇНІ, КРАЇНАХ СНД І БАЛТІЇ

*А. М. Присяжненко,
ад'юнкт кафедри
конституційного та
міжнародного права
Київського національного
університету внутрішніх
справ*

Постановка проблеми. Відповідно до статті 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави, а ствердження і забезпечення цих прав і свобод є головним обов'язком держави [1, 4].

Але проголошення і закріплення їх в законах чи інших правових актах державних органів не має значення без реальних гарантій здійснення.

Незважаючи на важливість соціально-економічних, ідеологічних, політичних гарантій, основними, безперечно, є саме юридичні (гарантованість конституційних прав і свобод та неможливість їх скасування та обмеження, гарантування судового захисту прав та свобод, право кожного знати свої права і обов'язки, право на правову допомогу та ін.). Як підкреслює О. С. Мордовець, це обумовлено тим, що соціально-економічні, політичні та ідеологічні умови як такі ще не забезпечують реалізації прав і свобод особи. Власне гарантіями вони стають лише завдяки юридичній формі та організаційним зусиллям держави і суспільства [2, 278].

Конституційне право кожного на правову допомогу за своєю суттю є однією з юридичних (правових) гарантій реалізації, захисту та охорони інших прав і свобод людини і громадянина, і в цьому і полягає його соціальна значущість.

Виходячи з такої непересічної ролі, яку воно відіграє у різних сферах людського життя, право на правову допомогу, включаючи свободу вибору захисника, передбачене у значному переліку актів: Кримінально-процесуальному кодексі України (ст. 44), Кодексі України про адміністративні правопорушення (ст. ст. 268, 271), Цивільному процесуальному кодексі України (ст. 12), Кримінально-виконавчому кодексі України (ч. 2 ст. 8 та ч. 1 ст. 107), законах України «Про адвокатуру» (ст. 1), «Про міліцію» (ст. 2), «Про нотаріат» та ін. Крім того, вказане право проголошується в низці міжнародних документів, ратифікованих Україною, серед яких — Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року тощо. На жаль, і досі залишається не прийнятим закон «Про правову допомогу», який є вкрай необхідним для врегулювання реалізації вказаного права.

На сьогодні нестабільна соціально-економічна ситуація в Україні призводить до численних порушень прав людини, зокрема, тільки у сфері трудового законодавства поширені такі явища, як низький рівень та не виплата заробітної плати, порушення умов праці тощо. Гарантоване Конституцією України право кожного на правову допомогу фактично не забезпечується, оскільки вартість юридичних послуг є досить високою, тому скористатися такою допомогою може аж ніяк не кожен.

Крім того, держава не на належному рівні виконує свій конституційний та міжнародно-правовий обов'язок гідно винагороджувати працю адвокатів, які надають правову допомогу малозабезпеченим особам. До того ж, постійне підвищення вартості організаційно-технічного забезпечення юридичних послуг, надмірне обкладання податками адвокатів, адвокатських об'єднань, нотаріусів, які займаються приват-

ною практикою, роблять юридичну допомогу ще менш доступною для широкого кола населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти проблеми права на правову допомогу у різних сферах державної діяльності досліджувалися в роботах вітчизняних науковців О. М. Бандурки, М. І. Бажанова, Т. В. Варфоломеевої, Т. М. Заворотченко, А. Т. Комзюка, В. В. Копейчикова, Т. В. Омельченка, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, Ю. М. Тодики, російських вчених С. Г. Баранової, А. Г. Манафова та ін.

Привертає увагу стаття Ю. Т. Шрамко, в якій автор здійснює порівняльно-правовий аналіз конституцій країн СНД і Балтії з приводу регулювання інституту безоплатної правової допомоги і дає цікаві пропозиції, які можуть бути враховані українським законодавцем.

Актуальні проблеми надання правової допомоги в Україні розглядає в своїй статті Л. Дашкевич.

О. Ю. Серьогін в експертному висновку на Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 р. щодо справи про правову допомогу аналізує вказане Рішення і дає йому оцінку з позицій завдань конституційного правосуддя.

Виділення невирішеної проблеми. Відповідно до ст. 59 Основного Закону України, кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура [1, 25].

Вказана конституційна норма є нормою прямої дії і, враховуючи, що Конституція України має найвищу юридичну силу (як це зазначено у її ст. 8), є базовою для всіх інших законодавчих чи інших правових актів державних органів. Проте часто трапляються випадки неоднозначного розуміння і застосування цієї норми, що, своєю чергою, спричинює порушення прав людини і громадянина. Ця проблема безпосередньо пов'язана із законодавчим врегулюванням інституту правової допомоги як на державному, так і на регіональному та міжнародному рівнях. Тому вважаємо за потрібне проаналізувати практику конституційно-правової регламентації інституту правової допомоги та відповідний досвід інших країн, що може сприяти покращенню рівня законодавчого врегулювання вказаного права в нашій державі.

Мета. Метою цієї статті є аналіз конституційно-правової регламентації конституційного права на правову допомогу в Україні та країнах СНД і Балтії.

Результати дослідження. Зважаючи на велику соціальну значущість права на правову допомогу взагалі, все ж таки варто зупинитися окремо

на дії цієї норми у сфері кримінального судочинства, яке пов'язане з істотним обмеженням — у випадках, передбачених законом, — конституційних прав громадян. Одним з підтверджень цього є офіційні рішення, винесені Конституційним Судом України, які безпосередньо стосуються досліджуваного нами права.

Так, 30 вересня 2009 р. Конституційний Суд України виніс рішення у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя І. В. щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України.

Необхідність в офіційному тлумаченні автор клопотання обґрунтував неоднозначністю розуміння і застосування положень ст. 59 Основного Закону України посадовими особами органів прокуратури, зокрема, слідчими при проведенні допитів свідків у кримінальному процесі [3, 2].

Право на правову допомогу — це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права.

Конституційний Суд України зазначає, що **гарантування кожному права на правову допомогу в контексті ч. 2 ст. 59 Конституції України** покладає на державу відповідні обов'язки щодо забезпечення особи правовою допомогою належного рівня. Такі обов'язки обумовлюють необхідність визначення в законах України, інших правових актах порядку, умов і способів надання цієї допомоги. Проте не всі галузеві закони України, зокрема, процесуальні кодекси, містять приписи, спрямовані на реалізацію такого права, що може призвести до обмеження чи звуження змісту та обсягу права кожного на правову допомогу.

Крім того, не слід забувати, що гарантування кожному права на правову допомогу є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань — відповідно до положень Загальної декларації прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. та ін. [3, 4].

За змістом ст. 64 Конституції України, конституційне право кожного на правову допомогу у жодному випадку не може бути обмежено. Відповідно до Основного Закону, положення «кожен має право на правову допомогу» (частина перша статті 59) є нормою прямої дії (частина третя статті 8), і навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними законами України чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена у його реалізації. Ця норма стосується, зокрема, і права на отримання правової допомоги — як свідка під час допиту у кримінальному про-

цесі, так і особи у разі надання нею пояснень у державних органах [3, 5].

Таким чином, Конституційний Суд України дав офіційне тлумачення положень статті 59 Конституції України. Так, положення ч. 1 ст. 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує [3, 6].

Положення ч. 2 ст. 59 Конституції України «для... надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура» в аспекті вказаного конституційного звернення треба розуміти так, що особа під час допиту її як свідка в органах дізнання, досудового слідства чи давання пояснень у правовідносинах з цими та іншими державними органами має право на правову (юридичну) допомогу від обраної за власним бажанням особи в статусі адвоката, що не виключає можливості отримання такої допомоги від іншої особи, якщо законами України щодо цього не встановлено обмежень [3, 6].

Прийнявши зазначене Рішення, Конституційний Суд України долучився до загальносвітової тенденції, властивої усім демократичним державам, посилення уваги до забезпечення права на правову допомогу для особи, яка перебуває у ситуації обмеження або загрози обмеження її прав і свобод (як тільки постає загроза правам та свободам особи, одразу постає питання про забезпечення безперешкодного доступу до правової допомоги). Обов'язок держави щодо забезпечення права на правову допомогу, про що зазначається і Конституційним Судом України у його Рішенні, впливає не лише з Конституції України, але й із чинних міжнародних договорів України, зокрема, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Що ж стосується вільного вибору захисника, то 16 листопада 2000 р. Конституційний Суд України виніс офіційне рішення у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Г. І. щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Закріпивши право будь-якої фізичної особи на правову допомогу, конституційний припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» (частина перша статті 59 Конституції України) за своїм змістом є загальним і стосується не лише підозрю-

ваного, обвинуваченого чи підсудного, а й інших фізичних осіб, яким гарантується право вільного вибору захисника з метою захисту їх прав та законних інтересів, що виникають з цивільних, трудових, сімейних, адміністративних та інших правовідносин, а не тільки з кримінальних [4, 6].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікована Верховною Радою України 17 липня 1997 р., передбачає право кожного обвинуваченого захищати себе особисто або використовувати правову допомогу захисника, обраного ним на власний розсуд (стаття 6). У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., ратифікованому Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148-VIII, зазначено, що держава повинна гарантувати кожному, чий права і свободи порушено, ефективний засіб правового захисту. Таке право повинно встановлюватись судовим або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави (стаття 2), і передбачає можливість вільного вибору обвинуваченим захисника (п. 3 ст. 14). «Основні принципи, що стосуються ролі юристів», прийняті восьмим Конгресом ООН з питань попередження злочинності і поведження з правопорушниками 27 серпня — 7 вересня 1990 р., зазначають, що:

- кожна людина має право звернутися до будь-якого юриста за допомогою для захисту і відстоювання своїх прав та захисту їх на всіх стадіях кримінального судочинства (принцип 1);
- жодний суд чи адміністративний орган, в якому визнається право на адвоката, не відмовляється визнавати права юриста відстоювати в суді інтереси свого клієнта, за винятком тих випадків, коли юристу було відмовлено в праві виконувати свої професійні обов'язки відповідно до національного права і практики та цих принципів (принцип 19) [4, 10–11].

Отже, положення ч. 1 ст. 59 Конституції України про те, що «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав», в аспекті вказаного конституційного звернення треба розуміти як конституційне право підозрюваного, обвинуваченого і підсудного при захисті від обвинувачення та особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, з метою отримання правової допомоги обирати захисником своїх прав особу, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

Положення частини другої статті 59 Конституції України про те, що «для забезпечення права на захист від обвинувачення... в Україні діє адвокатура», треба розуміти як одну із конституційних гарантій, яка надає підозрюваному, обвинува-

ченому і підсудному можливість реалізувати своє право вільно обирати захисником у кримінальному судочинстві адвоката — особу, яка має право на заняття адвокатською діяльністю [4, 16].

Важливим кроком у розвитку інституту правової допомоги на міжнародному рівні стало укладення Україною ряду договорів у цій сфері. Першим таким міжнародним договором суверенної України став Договір між Україною та Китайською Народною Республікою про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах, укладений в жовтні 1992 р. Протягом 1992—1995 рр. Україною було укладено низку двосторонніх договорів про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах: з Польщею (1993), Литвою (1993), Молдовою (1993), Грузією (1995), Естонією (1995), Латвією (1995), Монголією (1995) та ін. державами. Починаючи з 1996 р., в договірній практиці України з'являються якісно нові форми угод з питань правової допомоги, до яких належать договори про взаємну правову допомогу у кримінальних справах з Канадою та США. Обсяг допомоги за цими договорами включає отримання показань, забезпечення документами, здійснення розшуку та конфіскації, вручення документів та будь-яку іншу форму допомоги, що не заборонена законодавством запитуваної сторони. Тільки за період 1995—1997 рр. Україна стала учасницею 6 європейських конвенцій у сфері співробітництва у кримінальних справах, зокрема, Європейської конвенції про видачу правопорушників 1957 р., Європейської конвенції про взаємну допомогу в кримінальних справах 1959 р., Європейської конвенції про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками 1964 р., Європейської конвенції про передачу провадження у кримінальних справах 1972 р., Європейської конвенції про передачу засуджених осіб 1983 р. та прийнятої ГА ООН Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, 1990 р. Поряд з ратифікацією цих європейських документів, важливе значення має участь України в Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 р., учасниками якої є держави — члени СНД.

У більшості країн СНД і Балтії право людини на отримання правової допомоги закріплено в їх конституціях, а його зміст і порядок реалізації передбачено у відповідних законах. Водночас, законодавство кожної країни у сфері правової допомоги має певні особливості, в тому числі і стосовно умов та порядку надання безоплатної правової допомоги. Остання є однією з гарантій держави реалізації та захисту прав і законних інтересів громадян і полягає в наданні правової допомоги визначеним у законодавстві категоріям

населення в порядку і на підставах, передбачених законом, за рахунок бюджетних коштів. Спосіб організації надання безоплатної правової допомоги за рахунок держави визначається місцевими умовами, а саме — правовими традиціями, культурними особливостями та межами бюджету.

Досліджуючи законодавство, яке регулює вказане питання, можна виокремити дві групи країн — залежно від того, передбачені чи ні в їхніх конституціях право особи на безоплатну правову допомогу або участь держави в наданні такої допомоги безкоштовно.

До групи країн, Основний Закон яких прямо вказує право особи на правову допомогу безоплатно або за державні кошти, належать Республіка Казахстан, Республіка Азербайджан, Республіка Вірменія, Російська Федерація, Республіка Білорусь та Україна.

При цьому відповідні положення конституцій формулюються в різний спосіб, і саме це потребує певної деталізації.

Зокрема, у ст. 13 Конституції Казахстану зазначено, що кожен має право на отримання кваліфікованої правової допомоги. У випадках, передбачених законом, правова допомога надається безкоштовно [5].

Стаття 61 Конституції Азербайджану передбачає, що кожен має право на отримання кваліфікованої правової допомоги. У передбачених законом випадках правова допомога надається безоплатно, за рахунок держави [5].

У ст. 20 Конституції Вірменії це положення сформульовано так: «кожен має право на отримання юридичної допомоги. У передбачених законом випадках правова допомога надається за рахунок державних коштів. Кожен має право на захисника за власним вибором з моменту затримання, вибору запобіжного заходу чи висунення обвинувачення» [5].

Дещо по-іншому викладено положення про правову допомогу в статті 48 Конституції Російської Федерації: «кожному гарантується право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги. У випадках, передбачених законом, юридична допомога надається безкоштовно. Кожний затриманий, узятий під варту, обвинувачений у вчиненні злочину має право користуватися допомогою адвоката (захисника) з моменту, відповідно, затримання, взяття під варту чи висунення обвинувачення» [5].

Також розгорнуто сформульовано припис про правову допомогу в ст. 62 Конституції Республіки Білорусь: «кожен має право на правову допомогу для здійснення та захисту прав і свобод, в тому числі й право користуватись у будь-який момент допомогою адвокатів та інших своїх представників у суді, інших державних органах, органах місцевого управління, на підприємствах, в

установах, організаціях, громадських об'єднаннях та у стосунках із посадовими особами й громадянами. У випадках, передбачених законом, правова допомога надається за рахунок державних коштів. Протидія наданню правової допомоги в Республіці Білорусь забороняється» [5].

Нагадаємо, як сформульовано положення про правову допомогу у статті 59 Конституції України: «кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура» [1, 25].

Розглянувши зазначені вище формулювання, ми бачимо певні відмінності. В одних випадках конституції передбачають, що кожен має «право на правову допомогу» або ж «право на кваліфіковану правову (юридичну) допомогу», а в інших – передбачено «право на правову допомогу» або «право на отримання кваліфікованої правової допомоги». У Конституції Російської Федерації замість положення «кожен має право на кваліфіковану правову допомогу» міститься формулювання «кожному гарантується право на кваліфіковану юридичну допомогу». В усіх згаданих конституціях встановлено, що законом мають бути передбачені випадки, коли правова допомога надається «безоплатно», «безкоштовно», «за рахунок держави», «за рахунок державних коштів».

Таким чином, у приписах конституцій використовуються різні терміни, які стосуються права на правову допомогу. Який же з них найбільш повно, точно й адекватно відображає сутність вказаного права? Слід з'ясувати та порівняти зміст таких понять, як «право на правову допомогу» й «право на отримання правової допомоги»; «правова допомога» та «кваліфікована правова допомога»; «кожен має право на правову допомогу» й «кожному гарантується право на правову допомогу». Крім того, потрібно дати точну відповідь на питання, чи тотожні такі поняття, як надання правової допомоги «безоплатно», «безкоштовно», «за рахунок держави» й «за рахунок державних коштів».

Порівнюючи поняття «право на правову допомогу» та «право на отримання правової допомоги», ми підтримуємо позицію Ю. Т. Шрамко, на думку якої, точнішим є формулювання «кожен має право на отримання правової допомоги», адже термін «правова допомога» може означати не тільки суб'єктивне право, а й увесь інститут правової допомоги. Коли йдеться про право кожного на правову допомогу, то, вочевидь, мається на увазі, що така допомога повинна не лише бути задекларованою можливістю для суб'єкта цього

права, а й фактично отримана ним. А «отримання правової допомоги» сприймається не так дво-значно й вказує на право окремої людини, яка отримує правову допомогу [6, 41]. В ст. 59 Конституції України, як відомо, законодавець використовує термін «право на правову допомогу», хоча, виходячи з наступних положень вказаної статті, можна впевнено зробити висновок, що йдеться саме про право на отримання правової допомоги як суб'єктивне право кожного.

Слід також з'ясувати, що має на увазі законодавець, коли передбачає в Конституції право на «кваліфіковану правову (юридичну) допомогу», а не просто право на «правову допомогу». Чи означає це якісну оцінку правової допомоги чи особливий вид правової допомоги, котра надається певними суб'єктами (наприклад, адвокатами), які відповідають певним кваліфікаційним вимогам? Наприклад, якщо звернутися до статті 62 Конституції Республіки Білорусь, то в ній не передбачено права на «кваліфіковану правову допомогу», а суб'єктами, які надають правову допомогу, названо не лише адвокатів, а також «інших представників» особи, що потребує такої допомоги.

Також ми спостерігаємо вплив міжнародного права, де термін «ефективна юридична допомога» застосовується в прецедентах Європейського суду з прав людини, і трансформується в конституційному праві Російської Федерації в термін «кваліфікована юридична допомога».

У статті 59 Конституції України вживається термін «право на правову допомогу», а не «право на кваліфіковану правову допомогу». При цьому зазначається, що кожен є вільним у виборі захисника своїх прав, а діяльність адвокатури пов'язується з певними категоріями справ, зокрема, які вирішуються в судах та інших державних органах України. Якщо буквально розуміти частину другу вказаної статті, то можна уявити, нібито адвокатура не може надавати правової допомоги громадянам при вирішенні справ у недержавних органах влади або справ громадян з іншими громадянами, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян тощо. Тож що стосується повноти меж та обсягів правової допомоги, то ст. 62 Конституції Республіки Білорусь є більш прийнятною.

Не вважаємо, що термін «право на кваліфіковану правову допомогу» означає оцінку якості правової допомоги, адже вельми сумнівним виглядає для держави сенс гарантувати надання неякісної правової допомоги. Хоча проблема отримання кожним справді якісної правової допомоги є, безперечно, актуальною на сьогодні і потребує окремого дослідження. Все ж таки ми схилиємося до того, що зазначений термін більше стосується кваліфікаційних вимог до певних суб'єктів надання правової допомоги. Таким

чином, від того, якою буде відповідь на питання, що означає «право на кваліфіковану правову допомогу», залежить зміст законодавчого врегулювання інституту правової допомоги як такої.

Постає ще одне запитання: чи можна вважати, що зміст понять «кожен має право на правову допомогу» й «кожному гарантується право на правову допомогу» є тотожним? Надаючи відповідь на нього, ми також підтримуємо позицію Ю. Т. Шрамко, яка вважає, що за змістом ці поняття є різними. Для їх розуміння варто звернутися до ч. 2 ст. 22 Конституції України, яка містить припис: «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані». Тобто є підстави вважати, що «гарантування» прав людини є окремою умовою їх існування, що створюється державою; а припис «кожному гарантується право на отримання правової допомоги» зобов'язує державу не тільки законодавчо проголосити це право, а й передбачити умови його існування, які забезпечать його гарантовану реалізацію [6, 42].

Враховуючи, що діє загальна норма ч. 2 ст. 22 Конституції України, яка стосується всіх конституційних прав і свобод, то не вбачається необхідності у повторенні стосовно кожного права людини, зокрема, права на правову допомогу, зазначень про його «гарантування».

Крім того, в конституціях згаданих держав вживаються різні терміни, а саме: правова допомога, що надається «безоплатно», «безкоштовно», «за рахунок держави», «за рахунок державних коштів». Вказані терміни не є однозначними. Так, якщо особа отримує правову допомогу без плати за неї з власних коштів, або безкоштовно, то це не означає, що той, хто її надає, не отримує за свої послуги відповідної плати. Тобто така правова допомога є безоплатною з погляду її отримувача, безкоштовною для нього, а не безоплатною чи безкоштовною взагалі, бо вона, як і будь-яка послуга, має певну вартість. Витрати на послуги адвоката чи іншої особи за надання правової допомоги покладаються на державу. Тому найбільш коректним формулюванням є таке: правова допомога надається «за рахунок державних коштів».

Через відсутність в Україні закону, який би регулював вказаний вид правової допомоги, наразі розглянемо декілька законопроектів, в яких автори по-своєму визначають право на «безоплатну правову допомогу».

Відповідно до ст. 1 законопроекту Міністерства юстиції України «Про безоплатну правову допомогу», «безоплатною правовою допомогою є правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів, інших джерел».

У ст. 1 законопроекту «Про державну безоплатну правову допомогу», що внесений до Вер-

ховної Ради України народним депутатом Олександром Задорожнім, пропонується таке визначення «безоплатної правової допомоги»: «Державна безоплатна правова допомога – вид державної гарантії захисту прав та законних інтересів людини і громадянина, що здійснюється шляхом надання найменш соціально захищеним категоріям населення юридичних послуг у порядку і на підставах, передбачених цим Законом, за рахунок бюджетних коштів».

Багато країн світу намагаються віднайти рівновагу між правовою допомогою за плату і безкоштовною, зрівняти їх у якості. Світові критерії, за якими надається безоплатна правова допомога, умовно можна класифікувати таким чином:

- фінансовий критерій – недостатність засобів для оплати послуг захисника;
- юридичний критерій (критерій «інтереси правосуддя»), що передбачає: потенційну загрозу тривалого або довічного тюремного ув'язнення; юридичну або фактичну складність справи; нездатність обвинуваченого з причин об'єктивного характеру захищати себе самостійно.

В більшості держав, на відміну від нашої, зміст поняття «безоплатна правова допомога» включає її надання за рахунок державного бюджету повністю або частково – залежно від рівня доходів заявника і його родини, в тому числі доходів від належного йому майна. Враховується також склад сім'ї, наявність неповнолітніх дітей, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають під опікою та на утриманні особи, що потребує правової допомоги.

В Україні, зважаючи на вимоги ст. 22 Конституції, згідно з якою не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, право на правову допомогу мають одержати певні категорії громадян, незважаючи на рівень їх статків.

Важливо зазначити, що деякі конституції країн СНД і всі конституції країн Балтії не передбачають безпосередньо права особи на правову допомогу за рахунок державних коштів (Молдова, Грузія, Таджикистан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменистан, Латвія, Литва, Естонія).

Так, специфічне формулювання щодо правової допомоги міститься в ст. 106 Конституції Туркменистану: «право на професійну правову допомогу визнається на будь-якій стадії судочинства. Правову допомогу громадянам і організаціям надають адвокати та інші особи» [5].

Разом із тим, у більшості згаданих конституцій взагалі не використовується термін «право на правову допомогу». Наприклад, у ст. 116 Конституції Республіки Узбекистан зазначено, що для надання правової допомоги громадянам, підприємствам, установам та організаціям діє адвокатура [5]. Ст. 92 Конституції Республіки Таджикис-

тан визначає, що правова допомога гарантується на всіх стадіях слідства і суду. Організація і порядок діяльності адвокатури та інші форми надання правової допомоги визначаються законом [5].

У конституціях країн Балтії взагалі не вживається поняття «право на правову допомогу». Так, у статті 31 Конституції Литовської Республіки «право мати адвоката» гарантується «особі, підозрюваній у вчиненні злочину, та обвинуваченій особі з моменту їх затримання чи першого допиту» [8]. У п. 92 Конституції Латвійської Республіки передбачено для кожного «право на допомогу адвоката» [8]. А в ст. 21 Конституції Естонської Республіки передбачено лише для «підозрюваного у вчиненні злочину» негайне «надання можливості вибрати захисника та зустрітися з ним» [8]. Тож ми бачимо, що у конституціях Литовської Республіки та Естонської Республіки мова не йде про «право на правову допомогу» для кожної людини, а лише про процесуальну гарантію на захист особам, яких підозрюють або обвинувачують у вчиненні злочину.

Аналогічно, в ст. 18 Конституції Грузії встановлено, що з моменту затримання чи арешту особа може вимагати допомоги захисника, і ця вимога повинна бути задоволена. Право на захист гарантується [5]. У ст. 15 Конституції Киргизької Республіки передбачено надання громадянину можливості з моменту затримання захищати себе самому та користуватися правовою допомогою адвоката [5]. У ст. 26 Конституції Республіки Молдова записано: «право на захист гарантується. Кожна людина має право самостійно реагувати законними способами на порушення своїх прав і свобод. Упродовж усього процесу сторони мають право користуватися допомогою адвоката, вибраного чи призначеного».

Таким чином, суб'єктами надання правової допомоги у згаданих конституціях визначено або тільки адвокатів, або також «інших осіб». У деяких випадках «право на правову допомогу» отожднюють із «правом мати адвоката». Або, як записано в Конституції Республіки Таджикистан, адвокатура визначається як «одна з форм надання правової допомоги».

Ми підтримуємо думку Ю. Т. Шрамко, що адвокатуру не можна вважати лише «формою» надання правової допомоги. Це особливий суспільний інститут, функція якого – надання професійної правової допомоги. А до форм надання правової допомоги, можливо, варто було б віднести професійну форму допомоги, котру надають адвокати, та непрофесійну (або ексклюзивну), що надається не професійними суб'єктами, а іншими особами, наприклад, параюристами, як це визначено в Законі Республіки Молдова «Про юридичну допомогу, гарантовану державою» [6, 42].

Перейдемо до розгляду деяких положень що-

до визначення законом умов надання правової допомоги за рахунок державних коштів, або ж безоплатної правової допомоги.

Так, коли конституція країни передбачає можливість надання безоплатної правової допомоги й містить вимогу встановити в законі випадки її надання (Азербайджан, Казахстан, Росія, Вірменія, Білорусь, Україна), можна припускати, що йдеться про наявність окремого закону – про безоплатну правову допомогу. Проте в жодній зі згаданих країн досі такого закону не прийнято. Умови, форми та порядок надання правової допомоги безоплатно там певною мірою визначаються законами про адвокатуру, бо саме на адвокатів у більшості країн покладається обов'язок надавати правову допомогу, зокрема, й безоплатну (за рахунок державних коштів).

Наприклад, надання правової допомоги за рахунок держави в Республіці Казахстан регламентовано Законом «Про адвокатську діяльність» від 5 грудня 1997 р. Зокрема, в ст. 4 зазначається, що кожна особа є вільною у виборі адвоката, за винятком випадків, коли адвокат призначається для надання безоплатної правової допомоги, а також як захисник у кримінальних справах, якщо підзахисний не обрав чи не зміг обрати собі адвоката [5].

Відповідно до вимог статті 6 Закону Республіки Вірменія «Про адвокатську діяльність» від 18 липня 1998 р., у встановлених законом випадках безоплатна юридична допомога забезпечується державою через Спілку адвокатів. Безоплатні адвокатські послуги фінансуються з державного бюджету.

У Республіці Азербайджан надання такої допомоги за рахунок держави регламентовано статтею 20 Закону «Про адвокатів і адвокатську діяльність» від 28 грудня 1999 р.: «Надання адвокатами правової допомоги затриманим у кримінальних справах та малозабезпеченим особам, які потребують правової допомоги в суді, здійснюється без обмежень за рахунок держави відповідно до законодавства Республіки Азербайджан. Сума й порядок оплати правової допомоги, що надається за рахунок держави, встановлюються відповідним органом виконавчої влади» [5].

Згідно зі ст. 4 Закону Республіки Білорусь «Про адвокатуру» від 15 червня 1993 р., держава гарантує юридичну допомогу всім, хто її потребує, без будь-яких обмежень. А стаття 6 визначає, що юридична допомога надається безоплатно колегами адвокатів за рахунок своїх коштів позивачам у судах першої інстанції під час провадження визначених категорій справ [7, 242].

Федеральний закон «Про адвокатську діяльність та адвокатуру в Російській Федерації» від 31 травня 2002 р. у статті 26 перераховує випадки надання громадянам безоплатної юридичної до-

помоги, а також покладає на суб'єктів Російської Федерації обов'язок визначити перелік і порядок надання документів для отримання безоплатної юридичної допомоги [6, 42].

Федеральний закон «Про загальні принципи організації законодавчих (представницьких) та виконавчих органів державної влади суб'єктів РФ» від 6 жовтня 1999 р. до повноважень органів державної влади суб'єктів РФ, що здійснюються ними самостійно за рахунок коштів бюджету суб'єкта РФ, відносить вирішення питань матеріально-технічного та фінансового забезпечення надання адвокатської допомоги у важкодоступних та малонаселених місцевостях, визначення порядку компенсацій витрат на послуги адвокатури в разі надання безоплатної юридичної допомоги громадянам РФ у порядку, визначеному Законом «Про адвокатську діяльність та адвокатуру в Російській Федерації». На виконання вимог згаданих законів у суб'єктах Російської Федерації ухвалено відповідні закони, наприклад, закон Волгоградської області «Про внесення змін до Закону Волгоградської області від 17 березня 1998 р. «Про гарантії юридичної допомоги та про поширення правових знань серед населення Волгоградської області» від 9 січня 2007 р., Закон Красноярського краю «Про надання безоплатної юридичної допомоги громадянам РФ на території Красноярського краю» від 26 листопада 2004 р., Закон Амурської області «Про надання юридичної допомоги громадянам РФ на території Амурської області безоплатно» від 8 червня 2006 р. [6, 42].

Як вже неодноразово зазначалося, на сьогодні в нашій державі все ще не існує закону про безоплатну правову допомогу, а Закон України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 р. у ст. 12 передбачає, що в разі участі адвоката у кримінальній справі за призначенням та звільнення громадянина від оплати юридичної допомоги через його малозабезпеченість оплата праці адвоката здійснюється за рахунок держави в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [8, 62].

У конституціях деяких країн СНД і Балтії не передбачено визначення законом випадків надання безоплатної правової допомоги (Молдова, Грузія, Таджикистан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан, Латвія, Литва, Естонія). Проте в Молдові та у країнах Балтії відповідні закони ухвалено [6, 43].

Так, у Республіці Молдова є чинним закон «Про юридичну допомогу, гарантовану державою» від 26 липня 2007 р., у Литовській Республіці – закон «Про зміну Закону Литовської Республіки «Про гарантовану державою правову допомогу» від 20 січня 2005 р., у Латвійській Республіці – Закон «Про державну правову допомогу» від 17 березня 2005 р., в Естонській Республі-

ці – Закон «Про державну юридичну допомогу» від 28 червня 2004 р. [6, 43].

Висновки та пропозиції. Отже, в конституціях більшості вищевказаних країн дуже вузько трактується право на правову допомогу, а саме: або лише як право на правову допомогу, що надається тільки адвокатом, або (рідше) – й іншими особами, але лише в кримінальному процесі або на стадіях судового процесу. Але ж, незважаючи на те, що інститут правової допомоги є особливо важливим для кримінального судочинства, він в жодному разі не обмежується цією сферою. Адже правової допомоги може потребувати людина в багатьох сферах життя, які не пов'язані з кримінальним процесом чи судочинством.

Крім того, суб'єктами надання правової допомоги у згаданих конституціях визначено або тільки адвокатів, або також «інших осіб». У деяких випадках «право на правову допомогу» ототожнюють із «правом мати адвоката», що також не є правильним, адже адвокат є лише одним із суб'єктів надання правової допомоги.

Порівнюючи поняття «право на правову допомогу» та «право на отримання правової допомоги», можна пересвідчитися, що точнішим є останнє формулювання, тому що термін «правова допомога» може означати не тільки суб'єктивне право, а й увесь інститут правової допомоги. А «отримання правової допомоги» сприймається не так двозначно й вказує на право окремої людини, яка її отримує. На нашу думку, варто було б внести відповідні зміни і в ст. 59 Конституції України, замінивши термін «право на правову допомогу» терміном «право на отримання правової допомоги», адже положення вказаної статті переконливо свідчать, що йдеться саме про суб'єктивне право кожного.

Якщо буквально розуміти частину другу ст. 59 Конституції України, то адвокатура може забезпечувати право на захист від обвинувачення та надавати правову допомогу громадянам при вирішенні справ у судах та в інших державних органах України. В той же час ст. 62 Конституції Республіки Білорусь передбачає вирішення справ у недержавних органах влади, справ громадян з іншими громадянами, підприємствами, установами, об'єднаннями громадян тощо. Тож, що стосується повноти меж та обсягів правової допомоги, то ст. 62 Конституції Республіки Білорусь є більш прийнятною, і це варто врахувати українському законодавцю.

Крім того, в конституціях вказаних вище держав вживаються різні терміни, а саме: правова допомога, що надається «безоплатно», «безкоштовно», «за рахунок держави», «за рахунок державних коштів». Вказані терміни не є однозначними. Так, якщо особа отримує правову допомогу без плати за неї з власних коштів, або безкоштов-

но, то це не означає, що той, хто її надає, не отримує за свої послуги відповідної плати. Витрати на послуги адвоката чи іншої особи за надання правової допомоги покладаються на державу. Тому найбільш коректним формулюванням буде таке: правова допомога надається «за рахунок державних коштів».

Аналізуючи умови надання правової допомоги за рахунок державних коштів, або ж безоплатної правової допомоги, можна дійти висновку, що всі

країни СНД і Балтії так чи інакше врегульовують порядок та умови її надання з урахуванням власних правових традицій і гарантують право особи на правову допомогу адвоката у кримінальному процесі.

Втім, майже в жодній зі згаданих країн не прийнято конкретного закону, який би регулював умови, форми та порядок реалізації права на правову допомогу та права на безоплатну правову допомогу (за рахунок державних коштів). Потребує вирішення цього нагального питання і Україна.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
2. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – 672 с.
3. Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua
4. Рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua
5. База данных «Законодательство стран СНГ». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.base.spinform.ru>
6. Шрамко Ю. Т. Конституційне регулювання інститу-
- ту безоплатної правової допомоги в країнах СНД та Балтії (порівняльний аналіз) // Віче. – 2009. – № 3. – С. 41–43.
7. Ведомости Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. – 1993. – № 20. – С. 242-243.
8. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 9. – С. 62.
9. Конституции государств Центральной и Восточной Европы / Отв. ред. Н. В. Варламова. – М.: МОНФ, 1997. – 578 с.
10. Собрание законодательства Российской Федерации. – 2002. – № 23. – 10 июня. – С. 2102.
11. Манафов А. Г. Конституционное право граждан на квалифицированную юридическую помощь в РФ: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02. – М.: РГБ, 2003. – 184 с.

УДК 342.72/73

Присяжненко А. М. Конституційно-правова регламентація права на правову допомогу в Україні, країнах СНД та Балтії

Стаття присвячена аналізу законодавства України щодо регламентації конституційного права на правову допомогу — як на державному, так і на міжнародному рівнях, та конституційного врегулювання інституту правової допомоги в країнах СНД та Балтії. В конституціях розглянутих країн використовуються різні терміни, зокрема, «право на правову допомогу», «право на отримання правової допомоги», «право на кваліфіковану правову допомогу», «кожен має право на правову допомогу» й «кожному гарантується право на правову допомогу» тощо. Аналізуючи вказані терміни, доходимо висновку, що всі вони використовуються для позначення одного й того ж самого права кожної людини і громадянина — на правову допомогу. Кожна з розглянутих країн по-своєму регламентує право на безоплатну правову допомогу з урахуванням власних правових традицій, при цьому й досі відповідні закони, які б конкретно врегульовували це право, залишаються не прийнятими.

Ключові слова: право на правову допомогу, право на отримання правової допомоги, інститут правової допомоги, безоплатна правова допомога, правова допомога за рахунок державних коштів, кваліфікована правова допомога, адвокат, гарантування права на правову допомогу.

Присяжненко А. Н. Конституционно-правовая регламентация права на юридическую помощь в Украине, странах СНГ и Балтии

Статья посвящена анализу законодательства Украины с точки зрения регламентации конституционного права на правовую помощь — как на государственном, так и на международном уровнях, а также конституционного регулирования института правовой помощи в странах СНГ и Балтии. В конституциях рассмотренных государств используются разные термины, а именно: «право на правовую помощь», «право на получение правовой помощи», «право на квалифицированную правовую помощь», «каждый имеет право на правовую помощь», «каждому гарантируется право на правовую помощь» и т. д. Анализируя указанные термины, мы приходим к выводу, что все они используются для обозначения одного и того же права каждого человека и гражданина — на правовую помощь. Каждая из перечисленных стран по-своему регламентирует право на бесплатную правовую помощь, с учетом своих правовых традиций, но при этом соответствующие законы, которые бы конкретно регулировали это право, пока остаются не принятыми.

Ключевые слова: право на правовую помощь, право на получение правовой помощи, институт правовой помощи, бесплатная правая помощь, правовая помощь за счёт государственных средств, квалифицированная правовая помощь, адвокат, гарантирование права на правовую помощь.

Anna M. Prysyazhnenko. Constitutional regulation of the right of legal aid in Ukraine, CIS and Baltic states

The article is devoted to the analysis of legislation of Ukraine about regulation of constitutional right of legal aid as on national as on international level, and constitutional regulation of institute to legal aid in countries of CIS and Baltic. In constitutions of analysed countries used different terms, such as «right of the legal aid», «right to receive of the legal aid», «right of the qualified legal aid», «everyone has right of the qualified legal aid», «to guarantee of right to legal aid for everyone» etc. Analysing of mentioned terms, we came to inference, that all they used for denote of the same thing right of everyone of people and citizen to legal aid. Each of analysed countries in one's own way regulations of right to free legal aid, considerations one's legal tradition, though were not adopted laws for regulation of this right.

Key words: right of the legal aid, right to receive of the legal aid, institute of the legal aid, free legal aid, legal aid at expense of state means, qualified legal aid, advocate, to guarantee of right to legal aid.